

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 8 - Sayı/Issue 2 - Aralık/December 2023; 205-231

Mikro Askerî Tarih Çalışmaları Kapsamında Bir Sakarya Savaşı

Gazisi: Musa Kâzım Sakarya Örneği

*A Veteran of the Sakarya War in the Scope of Micro-Military History Studies: The Case of
Musa Kâzım Sakarya*

Tuğba AYDENİZ

Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Assoc. Dr., Karabük University, Faculty of Islamic
Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı. Sciences, Department of the Life of Prophet and
History of Islam.

tubayaln@gmail.com Orcid: 0000-0002-3170-9675

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

30.07.2023

Kabul Tarihi / Accepted

03.12.2023

Atıf/Cite: Aydeniz, Tuğba. "Mikro Askerî Tarih Çalışmaları Kapsamında Bir Sakarya Savaşı Gazisi:
Musa Kâzım Sakarya Örneği". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 205-231.
<https://doi.org/10.20486/imad.1334829>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate
ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees
and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Sakarya Meydan Muharebesi, bir milletin talihinin değiştiği tarihin başlangıcıdır. Bu açıdan hem Türkiye tarihinin hem de dünya tarihinin yeniden yazılmaya başlandığı bir tarihtir aynı zamanda. I. ve II. İnönü Savaşlarında mağlup olan Yunan kuvvetleri Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde (10-24 Temmuz 1921) elde ettikleri başarı sebebiyle kendilerine güven duyarak yeni bir taarruza girişmek istemişlerdir. Bu taarruz niyetinde nihai hedef Ankara'yı ele geçirmektir. Bu gaye ile Sakarya'nın doğusuna çekilen Türk kuvvetlerine son bir darbe indirmek üzere harekete geçmişlerdir. Yunan ordusunun bu teşebbüsü, Sakarya'nın doğusuna yerleşen ve muharebe için bütün hazırlıklarını tamamlamış olan Milli Mücadele ordusu tarafından geri püskürtülmüştür. İşte bu büyük mücadelenin birinci şahitlerinden birisi, bu savaşa teğmen olarak iştirak eden Musa Kâzım'dır (Sakarya). Musa Kâzım, Osmanlı Askerî okullarında okumuştur. Düzenli ordu kuvvetlerine katılarak Sakarya Meydan Muharebesi'nde Kartaltepe Mevkii'nde istihkâm kumandan vekili olarak uhdesindeki askerler ile çok önemli vazifeler yerine getirmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi'nde aldığı yaralar sebebiyle gazi olmuş, bu yüzden Sakarya soyadını almıştır. İstiklâl Madalyası sahibidir. Altıncı dereceden harp malulüdür. Bu makalede, 1900 yılında dünyaya gelen ve 1989 yılında vefat eden İhtiyat İstihkâm Teğmeni Musa Kâzım'ın "on beşli" olarak Sivas'tan İstanbul'a gelerek burada aldığı askerî eğitim ve Sakarya Meydan Muharebesi'ne iştirak edip birkaç yerinden yaralanıp gazi olması dâhil askerlik serencamı, bizâtihi kendisinin yazdıkları üzerinden konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Askerî Tarih, Sakarya Meydan Muharebesi, Sakarya Gazisi, Musa Kâzım Sakarya.

Abstract

Battle of Sakarya is the beginning of the history in which the fortunes of a nation changed. The Greek forces, who were defeated in I. and II. İnönü wars, wanted to start a new attack by trusting themselves due to the success they achieved in the Kütahya-Eskişehir Battles (10-24 July 1921). They took action to deal a final blow to the Turkish forces retreating to the east of Sakarya. This attempt of the Greek army was repulsed by Turkish army, which had completed all its preparations for the battle settled in the east of Sakarya. One of the first witnesses of this great struggle is Musa Kâzım (Sakarya), who participated in this war as a lieutenant. Musa Kâzım studied at the Ottoman Military Schools. Joining the regular army forces, he performed very important duties with the soldiers as the deputy commander in Kartaltepe in the Battle of Sakarya. He became a veteran due to the wounds he received in the Battle of Sakarya, so he took the surname Sakarya. He has the Medal of Independence. In this paper, the military training received in Istanbul by the Lieutenant Musa Kâzım and his military career, including participating in the Sakarya Pitched Battle, been injured in several places and became a veteran will be discussed through what his wrote.

Keywords: Islamic History, Military History, Battle of Sakarya, Sakarya Veteran, Musa Kâzım Sakarya.

Giriş

Genel mânâda tarih araştırmalarının kapsamında değerlendirilmekle birlikte kendine ait geniş ve hususi bir çalışma/araştırma alanına ve alt başlıklara sahip olan askerî tarih hakkında geniş ve daha dar tanımlamalar yapılagelmiştir. Bununla birlikte askerî tarih; askerler ve askerlik ile ilgili her tür konu, mesele ve hadiseleri ulusal strateji hedeflerinin çerçevesinde ele alan, bunları tarih ilminin metodolojisine göre değerlendiren ve askerî neticelere varabilen ilim dalı olarak kabul edilir. Dolayısıyla askerî tarih, harp tarihine göre daha geniş bir alandır.¹ Askerî tarih ayrıca orduların savaş stratejilerinin ve ordunun en küçük parçası olan askerin davranışlarının ve ruhî durumunun beraber ele alınarak daha sonraki nesillere intikal ettirilmesidir.² Arşiv kaynakları, harp cerideleri, coğrafi bilgileri havi kaynaklar (harita vb.), hâtıratlar ve günlükler ise askerî tarihin kaynakları içerisinde. Bu makalede, askerî tarih kaynaklarından olan hâtıratlara bir örnek olmak üzere Sakarya Savaşı gazisi Musa Kâzım Sakarya'nın hâtıratı tanıtılacaktır. Söz konusu hâtırat kitap halinde basılmış ancak üzerinde herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır.³

Askerî tarih literatüründe⁴ İstiklâl Savaşı'nın bir parçası olan Sakarya Meydan Muharebesi hakkında basılan en eski yayınlardan birisi Hulusi Baykoç'un *İstiklâl Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi* isimli eseridir.⁵ Alana yapılan önemli katkılardan olmak üzere askerî tarih ve harp tarihi araştırmalarının, sempozyum ve kongrelerin yerine de burada işaret etmek gerekir. Seri halinde düzenlenmiş olan Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumları bunlar arasında zikredilebilir. 2021 senesinin Sakarya Savaşı'nın 100. yılı olması sebebiyle yapılan etkinlikler ve çalışmalar kapsamında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü ve Haymana Belediyesi'nin müşterek düzenlediği Sakarya Meydan Muharebesi'nin 100. Yılı: 1921 Yılı'nın Askeri ve Siyasi Gelişmeleri Uluslararası Sempozyumu (11-12 Eylül 2021/Haymana) ve Hacettepe Üniversitesi tarafından Polatlı Belediyesinin katkıları ile 9-10 Eylül 2021 tarihinde 100.

¹ Yücel Aktar, "Askerî Tarih'in Tanımı ve Metodolojisi", *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983), 1/2-3.

² Burhan Göksel, "Hatıra ve Misalleriyle Askerî Tarih'in Milli Eğitim ve Kültürdeki Yeri ve Önemi", *Birinci Askerî Tarih Semineri, Bildiriler* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983), 4/4.

³ Musa Kâzım Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, haz. Tuğba Aydeniz (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021).

⁴ Askerî tarih yazımı üzerine bir literatür çalışması için bk. Orhan Avcı, "Askerî Tarihin Yazımı ve Türkiye'deki Yansımaları", *Tarih Yazımı Üzerine*, ed. İsmail Özçelik (Ankara: Berikan Yayınevi, 2017), 1/241-264. Ayrıca bk. Bülent Çukurova, "Millî Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi I", *Atatürk Yolu Dergisi* 6/23 (1999), 321-356.

⁵ Hulusi Baykoç, *İstiklâl Savaşında Sakarya Meydan Muharebesi* (İstanbul: Askerî Matbaa, 1944).

Yılında Sakarya Meydan Muharebesi Sempozyumları gibi bir dizi akademik faaliyet düzenlenmiştir.

Bu çalışmalardan başka Sakarya Savaşı'nın lojistiği, zaferin içeride ve dışarıdaki yankıları, basına yansımaları, savaşın kritik dönemleri ve kritik noktalarının incelenmesi, cephe gerisi gibi konularda yapılmış lisansüstü tezler mevcuttur. Araştırmalar ağırlıklı olarak yüksek lisans tezidir.⁶ Sakarya Meydan Muharebesi üzerine yazılan makalelerde ise savaşın askerî yönü, sosyal yansımaları, yerli ve yabancı basında savaşın neticeleri ve tesirleri gibi başlıklarla savaş çok boyutlu ele alınmıştır.⁷

İstiklâl Harbi başta olmak üzere harp tarihi çalışmalarında muharebeye katılan askerlerin savaş sırasında veya sonrasında yazdıkları, tarih çalışmaları açısından önemli bir kaynaktır. Türkiye'de bu çerçevede az sayıda da olsa bazı çalışmalar yapılmıştır.⁸ Bu

6 Bu taramalar <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> adresinden yapılmıştır. İsmail Şahin, *Sakarya Meydan Muharebesi'nde İkmal* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990); Hatice Hilal Seyhan, *Sakarya Savaşı ve Zaferinin Yankıları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Rasim Süt, *İzmir'in İşgalinden Sakarya Meydan Muharebesi Sonuna Kadar (1919-1921) Batı Cephesi İkmal Sistemi* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Sezgin Cebecioğlu, *Sakarya Meydan Muharebesi'nde Çaldag'ının Önemi* (Ankara: Kara Harp Okulu Komutanlığı, Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Mürsel Güler, *Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi Asker Alım Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Cansu Bolat, *Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Deniz Güçer, *İstiklâl Harbi'nde Türk Ordusunun Sakarya Nehri Doğusunda Çekilmesinin Ulusal ve Uluslararası Boyuttaki Yansımaları* (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Harun Karatürk, *Türk Basınında Sakarya Meydan Muharebesi (Temmuz-Ekim 1921)* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Şener Çakır, *Sakarya Meydan Muharebesi ve Milli Mücadele Açısından Önemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022); Sinan Koşaroğlu, *Sakarya Meydan Muharebesi Alanındaki Şehitlik Alanları ve Savaş Kalıntılarının Yer Radarı (GPR) ve Manyetik Yöntem Kullanılarak Araştırılması* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023); Muhammet Yıldız, *Türk Kamuoyunda Sakarya Savaşı* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023). <https://tez.yok.gov.tr> verilerine göre (25.07.2023). Ulusal Tez Merkezi, "Aranan: Sakarya" (Erişim 25 Temmuz 2023).

7 Bk. Hüsnü Özlü, "İstiklâl Savaşı'nda, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askerî Harekâtı", *Askerî Tarih Dergisi* 18/32 (2020), 71-93; Seçil Akgün, "Sakarya Meydan Savaşı Öncesi Bazı Hazırlıklar ve Gelişmeler", *Birinci Askerî Tarih Semineri: Bildiriler II*, (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983), 191-202; Sina Akşin, "Sakarya ve Dumlupınar Meydan Muharebeleri Üzerine Bir İnceleme", *Birinci Askerî Tarih Semineri: Bildiriler II*, (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983), 217-224.

8 Buna örnek olmak üzere bk. Ali Kadri Köprülü, *Anadolu'da Hayat ve Hâtıratım-Anadolu'da İstiklâl Mücadelesi-*, haz. Hamit Pehlivanlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011); İzzeddin Çalışlar, *Gün Gün Saat Saat İstiklâl Harbinde Batı Cephesi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009). Bir ihtiyat zâbiti olarak Kanal Cephesi ve Çanakkale hatıralarını yazan Münim Mustafa'nın hâtıratı için bk. *İhtiyat Zâbiti Münim Mustafa*

alandaki Osmanlı askerlerinin kalemlerinden çıkan metinler Kırım Savaşı'ndan sonra hız kazanmış (1853-1856), Balkan Savaşları'ndan sonra ciddi bir artış göstermiştir. Birinci Cihan Harbi ve ardından İstiklâl Savaşı'na iştirak eden askerlerin yazmış oldukları günlük, hâtırat türü metinlerle bu literatür daha da zengin hale gelmiştir.⁹ Buna istinaden tarih araştırmalarının genelinde ve bilhassa yakın tarih araştırmalarında hâtıratların yeri tartışmadan varestedir. Ancak Sakarya Savaşı özelinde bu hâtırat kitaplarının az sayıda olduğu söylenebilir. Bu durumun önemli bir sebebi savaşa şahitlik edenlerin geride yazılı bir metin bırakmamış olmaları veya bırakılanlardan henüz haberdar bulunmayışımızdır.

Bu makalede, 1316/1900 yılında Sivas'ta dünyaya gelen ve 1989 yılında Sivas'ta vefat eden İhtiyat İstihkam Teğmeni Musa Kâzım'ın "on beşli"¹⁰ bir gönüllü olarak geldiği İstanbul'da aldığı askerî eğitim ve sonrasında büyük yararlılıklar gösterdiği Sakarya Meydan Muharebesi'ne iştirak edip birkaç yerinden yaralanarak gazi olması, kendisinin yazdıkları üzerinden konu edilecektir. Burada ele alınacak başlıklarda birinci derece kaynak, Musa Kâzım Sakarya'nın bizâtihi kaleme aldığı hâtıratıdır.¹¹ Bu makalenin amacı, Musa Kâzım Sakarya'yı tarihî bir şahsiyet olarak tanıtmak yanında askerî tarih, harp tarihi, Türkiye Tarihi ve şehir tarihi çalışmalarına yazdıkları vesilesiyle katkı sağlamaktır. Bu yüzden makalede kullanılacak hâtırat tarihî açıdan değerli olduğu gibi savaşın birinci şahitlerinden olan bir askerinin duygu ve düşüncelerini dile getirmesi sebebiyle de önemli ve dikkate şâyândır. Hâtıratı sadece askerî hayatı anlatan bir metin şeklinde değerlendirmek isabetli değildir. Musa Kâzım Sakarya hatıralarını savaş sırasında günlük tutmak şeklinde kaleme almamış, yarım asır sonra yazmıştır. Bu sebeple hâtırat bir gazinin askerlik hayatı ile mahdud (sınırlı) değildir. Hâtırat yazarı Musa Kâzım Sakarya, Osmanlı askerî okullarındaki eğitim hayatını, genç bir zabıt olarak üstlendiği vazifeleri, düzenli orduya iştirakini ve bu süreçte yaşadıklarını, Sakarya Meydan Muharebesi'nde almış olduğu yaralar sebebiyle gazi oluşunu ve malulen emekli olmasından sonraki hayatının bazı safhalarını yazıya dökmüştür. Aynı zamanda diğer hâtıratlar gibi bu hâtırat da mikro tarih olmasının yanında askerî

---

fa'nın Harp Hatıraları Kanal Seferi'nden Çanakkale'ye, haz. Ahmet Yurttakal (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018).

⁹ Mehmet Beşikçi, "Tarih yazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz", *Toplum ve Bilim* 144 (2018), 255. Ayrıca bk. a.mlf., "Askerî Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri", ed. Cevat Şayın, Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 91-104.

¹⁰ Nüfusa bir yaş büyük yazdırıldığı için 1315 [1899] doğumlu görünmektedir.

¹¹ Metin içinde yer alan iktibaslar, hâtırat yazarı Musa Kâzım Sakarya'nın kaleme aldığı şekilde kullanılmıştır. İfadelere ve imlâya müdahale edilmemiştir.

tarihe, toplumsal tarihe ve şehir tarihine düşülen notlardır. Hâtıratta ayrıca dilekçe örnekleri, İhtiyat Namzetleri Zabıt Mektebi şehâdetnâmesi, Sakarya Savaşı'nda mensubu olduğu alayın yerini gösteren kendisinin çizdiği küçük kroki, imzası, savaş sonrası aldığı yaraların tedavisi sürecinin kendisi tarafından yapılan bir çizelgesi gibi bazı orijinal bilgi ve belgeler de yer almaktadır.

1. Hâtırat Hakkında Bilgi

Söz konusu hâtırat, İstiklâl Savaşı'nın önemli bir safhası olan Sakarya Meydan Muharebesi'ne istihkâm teğmeni olarak iştirak eden Musa Kâzım Sakarya'nın 20 Aralık 1976 yılında yazmaya başladığı hatıralarını kapsamaktadır. 78 yaşında hatıralarını yazmaya karar veren Sakarya, bu amacını, *vefatından sonra torunlarına ebedî bir hatıra bırakmak* şeklinde ifade etmiştir. Doğumundan itibaren yaşadıklarını yazarken eğitim hayatını ve bilhassa İstanbul İhtiyat Zabıt Namzetleri Talimgâhı'na katılma sürecini ayrıntıları ile anlatır. İstanbul'daki eğitim hayatı ve teğmen oluşu, terhisinin ardından Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılması, vücudunun çeşitli yerlerinden yaralanması ve uzun süre tedavi görmesi, malulen emekliye ayrılması ile gelişen hadiseler, hayatında önemli olduğunu düşündüğü ve yazmaya değer bulunduğu anlar, hâtıratın genel başlıkları olarak zikredilebilir. Hâtırat, küçük boy bir deftere Latin alfabesi ile el yazısı kullanılarak yazılmıştır. 543 sayfadan müteşekkildir. Sayfa numaraları hâtırat sahibi tarafından verilmiştir. Bazı sayfalar eksiktir ancak bu durum konu bütünlüğüne zarar vermemiştir. Rumi tarih kullanılmıştır.¹² Hâtıratın aslının nerede olduğu bilinmemekle beraber bu makalede kullanılan metin, hâtıratın fotokopisinin fotokopisidir.

2. Ailesi

Musa Kâzım Sakarya, Sivas'ta Karahisarlıoğlu lakabı ile tanınmış bir aileye mensuptur. Büyük dedesi, Şarkî Karahisar müftüsü ve aynı zamanda buradaki bir medresede vazife yapan Sait Efendi'dir. Aile, soyadı kanununa kadar Karahisarlıoğlu olarak anılmıştır. Baba tarafından dedesi, Karahisarlıoğlu Hacı Kadı Mehmed Sabri Efendi'dir. Anne tarafından dedesi 93 Rus Harbi'nde şehit düşmüştür. Babası Şarkışla Maliye Sandık Emini Hüseyin Avni Efendi'dir.¹³ Annesi Hatice Hanım'ı küçük yaşta kaybetmiştir. Bu vefattan sonra kendisi ve iki kız kardeşi öksüz kalmıştır.

Musa Kâzım, 16 Mart 1316 [29 Mart 1900]'de Sivas'ta dünyaya gelmiştir. Ancak nüfusa bir sene erken yazdırıldığı için resmîyette 1315 [1899]'ludur. Bu sebeple, seferberliğin en genç askerleri arasında yer almıştır.¹⁴

¹² Makalede miladi tarihler köşeli parantez ile gösterilmiştir.

¹³ Hüseyin Avni Efendi burada üç sene çalıştıktan sonra Yıldızeli'nin Yenihan kazasında ser tahsildar olarak vazife yapmıştır. Daha sonra Belcik Nahiye müdürü tayin edilmiştir (1329/1913).

¹⁴ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 48-49.

3. Eğitim Hayatı

3.1. Sivas (İbtidâî, Rüşdiye ve Dârümuallimîn)

Musa Kâzım'ın eğitim hayatı babasının mesleği sebebiyle taşındıkları Sivas Yenihan'da başlar. Burada ibtidaî ve rüşdiye mekteplerini bitirdikten sonra¹⁵ üç sene kadar Sivas Sultânîsi'nde eğitim görür. Ardından 1330 [1914] senesinde Sivas Dârümuallimîni'ne nakledilir.¹⁶ İdealindeki meslek öğretmenliktir. Burada iki yıl okur. Yeni eğitim döneminde okuluna döndüğünde mektepteki 1314 [1898] doğumlu talebelerin seferberlik sebebiyle eğitimlerini yarıda bırakarak İstanbul İhtiyat Zabit Namzetleri Talimgâhı'na gidiş hazırlığı içinde olduklarına şahit olur.¹⁷ İşte bu durum, Musa Kâzım'ın hayatının değişim noktasını teşkil eder. Talebelerin bu hâlini gören Musa Kâzım, 1315 [1899] doğumlu yazdırıldığı için kısa bir süre içinde sıranın kendisine geleceğini düşünerek, öğretmen olmayı çok istemesine rağmen okulu bırakmaya karar verir. Bu husustaki düşüncelerini şu cümlelerle satırlara döker:

*“... O anda okulun boş bir odasına girip bir köşede oturup kendi kendime: Dur Kâzım, şimdi 14'lüler gider. Onlarla bizim aramızda çok sürse 4-5 ay geçmez. Kitap vesaire masraflara lüzum yok. Boşuna kafanı yorma. Şehadetname alamazsın. Bu seferberlik denilen sonu belirsiz bir harp. Sen gel, hiç kendini yorma beyhude mektepte vakit geçirip. Babanı da düşün, sonu gelmeyecek okumaktan vazgeç...”*¹⁸

Bu düşüncelerle okulu bırakıp seferberliğe iştirak etme kararını tek başına alan Musa Kâzım, kendi yaş grubundaki öğrencilere henüz bir resmî tebligat yapılmadan, gönüllü asker olmak için Yenihan Askerlik Şubesi'ne müracaat eder. Kaleme aldığı dilekçe şu şekildedir:

*“Yenihan Askerlik Şubesi Riyaset-i Aliyyesi'ne dileğimdir,
İstanbul Ehtiyat Zabit Namzetleri Talimgâhına gönüllü olarak muamelemin
icrası ile sevkim hakkında
Yenihan kazasının Selamet mahallesinden Sivashlı Karahisarlıoğlu Hüseyin
Avni Efendi oğlu ben 1315 doğumlu Musa Kâzım, kasabamız nüfus dairesinin
Selamet mahallesi defteri cilt 1, sahife 60, hane 74 numarasında kayıtlıyım.*

¹⁵ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 57-61.

¹⁶ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 68.

¹⁷ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 70. Talimatnameye göre ihtiyat zabit namzetleri teşkilatından maksat orduya az zamanda ve çok miktarda zabit yetiştirmektir. İhtiyat Zabit Namzetleri Kumandanlığı doğrudan Harbiye Nezareti'ne bağlıdır. İhtiyat Zabit Namzetlerine Mahsus Talimatname (İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332), 2. Ayrıca bk. Mehmet Beşikçi, “İhtiyat Zabitinden Yedek Subaya Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar 1891-1930”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 13 (2011), 45-89.

¹⁸ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 70.

Şimdise, Sivas Dârümuallimîn dördüncü sınıfın ikincisi olarak, derslerimize devam etmek üzere mektebime gittim. Bir hafta sonra derse başlanacak olan bu sınıfa dört-beş ay devam etmeden 1315’li olmam hasebi ile sene nihayetine kavuşmadan ehliyat zabıtlığı vazifemiz için İstanbul talimgâhına sevkimiz muhakkak bulunduğundan dolayı, şehadetnamemi dahi alamayacağımdan, bu sebeple beyhude yere kafamı yormamak için bu şerefli vazifeme gönüllü olarak icap eden muamelenin bir an evvel icrası ile sevkimi rica ve istirham ederim efendim. 10 Eylül 1332 [23 Eylül 1916].

Sivas Dârümuallimîn Dördüncü Sınıf Talebesi

Yenihan Selamet mah.

Avni Efendi oğlu Musa Kâzım 1315¹⁹

Musa Kâzım her ne kadar gönüllü olarak yazılmaya karar verip bunu istese de yaşından dolayı dilekçesi Yenihan Askerlik Şubesi Reisi Yüzbaşı Ömer Bey tarafından kabul edilmez ve aralarında bir münakaşa olur. Ancak bu tartışma Musa Kâzım’ı kararından vazgeçirmez. Yüzbaşı Ömer Bey, babasının muvafakatı olmadan dilekçesini kabul etmeyeceğini söyleyerek Musa Kâzım’ı kovsa da ertesi gün şubeye yeniden giderek ihtiyat zabiti olma kararının kat’i olduğunu tekrarlayan Musa Kâzım, Yüzbaşı Ömer Bey’i Suşehri’ndeki Şekip Paşa’ya şikâyet etmekle tehdit eder ve bunun neticesinde dilekçesini kabul ettirir.²⁰ Daha sonra kararından ailesini haberdar eder. Ailesi onun bu kararına saygı gösterir ve kendisine destek olur. Ailesi, öğretmenleri ve arkadaşları ile vedalaşan Musa Kâzım, İstanbul’a sevk edilmek üzere hazırlık yapar.²¹

¹⁹ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 73-74.

²⁰ Burada yaşanan durumun bir benzeri Şevket Süreyya Aydemir’in kendi hayat hikayesini anlattığı kitapta şu şekilde yer alır: “... Sınıflardaki seyrekleşme her gün biraz daha artıyordu. Ders yılı içinde, son ağabeyimin de Kafkas cephesinde Sarıkamış’ta şehit olduğu haberi geldi. Fakat derhal onun yerini doldurmaya koşabilecek yaşta değildim.... O ders yılı şöyle böyle geçti. Mektebe döndüğüm zaman, içimden her gün bir an evvel asker olmak, bir an önce harbe katılmak ihtirası taşıyordu... Derhal askerlik şubesine başvurdum. Fakat yaşım gene tutmuyordu. Kanun ise benim çalıştığım makinelerde çalışabilecekleri tecil etmişti. Israrlı müracaatlarım ancak 1915 sonuna doğru netice verdi. Beni de askere almağa razı oldular.... Muallim mektebinden talimgâha hareket ederken, ordunun saflarına kabul ettiği en küçük yaşta subay namzedinin ben olduğumu sanıyor ve bundan gurur duyuyordum.” Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1965), 71.

²¹ Bu sırada Kafkas-Kars Cephesi teftişine giderken Sivas’a uğrayan Enver Paşa ile okulu ziyareti sırasında karşılaşır. Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 81-82. Enver Paşa bu karşılaşmayı birkaç yıl sonra Musa Kâzım ile ikinci kez görüştüklerinde hatırlayacaktır. Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 102-103. Başkumandan vekili Enver Paşa’nın, Sivas’tan geçişlerinin sık olduğu, bu sırada mekteplerin merasim yaptıkları ve çeşitli kurumların ziyaret edildiği bilinmektedir. Bu durum, Talat Paşa başta olmak üzere bazı ordu ve kolordu komutanları için de geçerlidir. Murat Dursun Tosun, *Suşehri Tarihi Yazılarım* (İstanbul: Rıhtım Matbaa, 2016), 467. Mesela Enver Paşa Kafkas Cephesinden İstanbul’a dönerken 19 Ocak 1915 tarihinde Sivas’a gelmiş, buradan Kayseri’ye devam etmiştir. Yavuz Özdemir, *Enver Paşa’nın Üçüncü Ordu Günleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,

Gidiş hazırlığı bir hafta kadar sürer. Yolculuk vakti geldiğinde İstanbul İhtiyat Zabıt Namzetleri Talimgâhı'na gitmek üzere yola çıkacak 13 kişilik kafile, aileleri tarafından biraz coşku biraz hüüzün ile yolcu edilerek Sivas Nazifoğlu Hanı'nda öğle vakti tek katlı menzil arabaları ile yola çıkarlar.

3.2. İstanbul İhtiyat Zabıt Namzetleri Talimgâhı (Askerî Eğitim)

Musa Kâzım Sakarya'nın yazdıklarına göre yolculuğun durakları Sivas'tan çıkışla Şarkışla, Gemerek, Kayseri, Niğde, Ulukışla, Ereğli, Karaman, Konya, Akşehir, Afyon, Kütahya, Eskişehir, İzmit ve Tuzla'dır. Tuzla'da trenden indiklerinde tıraş, ütü ve temizlik ihtiyaçları giderilen zabıt namzetleri, İstanbul'a doğru yola devam ederler. Yolculuk Haydarpaşa'da son bulur. Trenden indiklerinde sayıları 80-100 kadardır. Sevk evraklarının incelenmesinden sonra kupa adı verilen atlı küçük arabalarla Kadıköy Abidin Paşa Köşkü'ne doğru yola çıkarlar.²² Köşkteki zabıt namzedi sayısı önceden gelenlerle birlikte toplam 250 civarındadır. Köşkte kaldıkları 15 gün boyunca acemi neferlerin askerliğe alıştırılması sağlanmıştır. Buna istinaden köşkün geniş bahçesinde tek-çift say, hizaya gel, yere yat, ayağa kalk gibi talimler de yaparlar. Musa Kâzım burada Musullu, Bağdatlı, Kerküklü, Şamlı, Beyrutlu, Hamalı, Humuslu birçok arkadaşından bahseder ve hatta aralarında geçen bir kavgayı satırlarına aktarır.²³

Bu 15 günlük ilk alışma safhasından sonra Abidin Paşa Köşkü'nden ayrılarak Suadiye'de bulunan Yüzbaşı Mehmet Ali Bey'in Acemi İkmal Bölüğü'ne teslim edilirler. Böylece Musa Kâzım burada verilen kayıt sicil numarası ile İstanbul İhtiyat Namzetleri Talimgâhı'na dâhil olur. Bu ilk devre, iki ay süren acemilik eğitimi dönemidir.²⁴ Daha

---

Doktora Tezi, 1994), 347. Enver Paşa Güney Cepheleleri ikinci teftişinde Irak Cephesi'ni denetlemiştir. 24 Nisan 1916'da Haydarpaşa'dan yola çıkmış, 28 Nisan akşamı Sivas'a inmiştir. Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, çev. Dr. Kemal Turan (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990), 184. 7 Mayıs'ta -dönüş yolculuğunda- Sivas'a tekrar gelmiştir. Esra İnal, *Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 52. Anlaşılan o ki; Musa Kâzım Sakarya'nın bahsettiği Enver Paşa'nın Dârülmualimîn ziyareti de böyleydi ve belki de ani bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu ziyarette Sivas'ta ne kadar kaldığına dair bilgiye ulaşılammıştır.

²² Kadıköy Abidin Paşa Köşkü II. Meşrutiyet'in ilanı sırasında Harbiye Nezareti'nde çalışmakta olan Abidin Paşa'ya aittir. Uzun süre entelektüel toplantıların yapıldığı bir mekân olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Müfid Ekdal, *Kapalı Hayat Kutusu Kadıköy Konakları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 264. Ankara'daki Abidin Paşa Köşkü de Zabıt Namzetleri Talimgâhı olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Güler, "Millî Mücadele'de Kara Harp Okulu: Fotoğraflarla Ankara Abidinpaşa Köşkü Sınıf-ı Muhtelif Zabıt Namzetleri Talimgâhı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 18/53 (2002), 423-442.

²³ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 98.

²⁴ Talimgâh talimatnamesine göre namzetler üç devre-i talimiyede yetiştirilirler. Birinci devre acemi talimi devri, ikinci devre bölük talimi devri, üçüncü devre sevk-i idare devridir. Talimgâh'ta ve talim kıtalarında asgari talim müddeti dört aydır. Bu müddet zarfında namzetlerin en çok amelî bir surette takım kumandanı olarak yetiştirilmesine ve bölüğün sevk ve idaresine bir dereceye kadar muktedir olma-

sonra ikinci talim dönemi başlar. Bu dönem, Erenköy ile Bostancı arasındaki arazi üzerinde dağınık nizam talimleri,²⁵ bir süre de Kayışdağı civarındaki Piyade Endaht Mektebi yani Piyade Atış Okulu'nda atış talimleri yapılır.²⁶

Musa Kâzım bu talimlerde daima birinci olduğunu yazar. Sıkışık ve uzunca yürüyüşler, dağınık nizam hareketleri, süngü takma, hızlı adımlarla “Allah Allah” nidası ile koşma ve mübareze silah talimleri yine bu devrede gördükleri eğitimin parçasıdır. Süngü eğitiminde Musa Kâzım çok başarılı olduğundan Yüzbaşı Hikmet Bey tarafından Talimgâh dâhilinde süngü mübarezesinde tüm bölükler arasında örnek gösterilir.²⁷

---

sına daha çok zaman ayrılır. Bir yandan da nazari derslerin verilmesi ve askerliğe müteallik bilgilerle namzetlerin yetiştirilmesi sağlanır. *İhtiyat Zabıt Namzetlerine Mahsus Talimatname*, 4-5. Musa Kâzım'ın verdiği bilgilere göre Talimgâh'ta vazifeli üç kumandan acemi mürettep talimi kumandanı Yüzbaşı Mehmet Ali Bey, devre-i ûlâ kumandanı İzmirli Yüzbaşı Hikmet Bey ve devre-i sâniye kumandanı Adanalı Ferit Celal (Güven) Bey'dir. Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 99. *İhtiyat Zabiti* romanında gerçek şahıslar olarak yer alan ihtiyat zabitleri ve Zabıt Talimgâhı, romanın önemli unsurlarındandır. Buna istinaden Ferit Celal Bey'in ismi de Talimgâh kumandanlarından birisi olarak geçer. Ayrıntılı bilgi için bk. Burhan Cahit, *İhtiyat Zabiti* (Ankara: Dorlion Yayınları, 2022), 33-34.

²⁵ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 99. Aynı bilgi *İhtiyat Zabiti*'nde şu şekilde yer alır: “Suadiye, Erenköy ve Göztepe'deki köşkerin aralarına dağılan bölük karargâhları, o civarda oturanları kısmen rahatsız etmekle beraber bazı yönlerden eğlendiriyorlardı.” Burhan Cahit, *İhtiyat Zabiti*, 39; “Yedek subaylar talimgâhı, İstanbul'dan Anadolu yakasında, Göztepeden Pendiğe kadar uzanan sahadaki bazı evlere, konaklara serpilmişti.” Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 75.

²⁶ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 99. Piyade Endaht ve Tatbikat Mektebi, 1909 senesinde Maltepe Rıza Paşa Köşkü'nde açılmıştır. Balkan Harbi'ne kadar faaliyette olan okul, Birinci Dünya Harbi başlarında kapatılmıştır. Talimgâh için lüzumlu olan söz konusu okulun binaları Maltepe, Pendik, Yakacak ve Kızıltoprak'a kadar tekâlif-i harbiye marifetiyle alınmış ve İhtiyat Zabıt Namzetleri Talimgâhı (Yedek Subay Namzetleri Talimgâhı) ve muvazzaf subay adayları mektebi olarak kullanılmıştır. Talimgâh 1 Ocak 1918'de kaldırılmış ve burada sadece muvazzaf subaylar kalmıştır. *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi III ncü Cilt 6 ncı Kısım (1908-1920)*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971), 395-397, 423. Ayrıntılı bilgi için bk. Aynı eser 419-427; İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi* (Ankara: Kara Harp Okulu Matbaası, 1992), 68-73. Burhan Cahit, *İhtiyat Zabiti* adlı romanında Maltepe'deki Talimgâh hakkında nispeten ayrıntılı bilgiler verir. Talimgâh'ta Birinci Cihan Harbinin seyrine göre eğitimin daha sıkılaştığını, bölük komutanlarının sert ve haşin olduklarını, bunun sebebinin de cepheye gönderilecek asker adaylarının çabuk yetiştirilmesi suretiyle asker ihtiyacına hızlı cevap verebilmek olduğunu belirtir. Burhan Cahit, *İhtiyat Zabiti*, 23.

²⁷ Bu başarısından dolayı İhtiyat Zabıt Namzetleri Talimgâhı'nı iki günlük bir teftiş için ziyarete gelen Sultan Reşad, Alman İmparatoru II. Wilhelm ve Enver Paşa'ya karşı yapılan süngü mübareze taliminde Musa Kâzım, numune-i imtisal (örnek alınmaya layık) görüldüğü için ilk hamleyi yapma payesine nail olur. Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 104-105. Bu ziyaretin tarihi hâtıratla verilmemiştir ancak İmparatorun ziyaret tarihleri ile hâtıratla yazılanlar birleşince bu teftişin 18 Ekim 1917 tarihinde yapıldığı düşünülebilir. Alman İmparatorunun ziyaretine basın ilgisinin olmasına rağmen Talimgâh'ı tefişine haberlerde yer verilmemiştir. Bu sebeple hâtıratındaki bilginin, gazete haberlerinin yanında, bulunabilecek diğer kaynaklarla karşılaştırılması yerinde olacaktır. Ancak bu durum elinizdeki çalışmanın sınırlılıkları içerisinde olup, ileride yapılacak yeni çalışmaların konusu olarak not edilmeye değer kabul

Son eğitimde bir onbaşı mangasının sulhta veya harpte nasıl hareket etmesi gerektiğine dair bir Alman subaydan oldukça disiplinli eğitimler alırlar. Ayrıca Alman usûlü tek ve yanaşık takım ve bölük olarak silah omuza ve silahı omuzdan indirme, toplu olarak gelen süvari ve piyadelere, havadan gelen uçaklara karşı nasıl ateş edileceği, düşmana taarruz hareketleri gibi sıkışık talimler görürler.²⁸

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti orduda Avrupaî değişim yapmak maksadıyla ordu ve donanmada yurt dışından yabancı uzmanlar getirmiştir. II. Abdülhamid döneminde Almanya ile yakın ilişkilere bağlı olarak ve aynı zamanda Osmanlı Rus Harbinde yaşanan toprak kaybindan sonra askerî okullarda Alman subaylar etkin hâle gelmeye başlamıştır.²⁹ Önemli yetkilerle orduda vazife alan bu subaylar, bilhassa disiplinin tekrar temini hususunda başarılı olmuşlardır. Nitekim 1913 senesi nihayetinde Alman ıslah heyeti harp okullarında bazı değişiklikler yapmıştır. Buna göre Terbiye ve Tedris Umum Müfettişliği uhdesindeki harp okulları, Askeri Mektepler Umum Müdürlüğüne bağlanmıştır. Böylece Piyade Endaht Mektebi gibi diğer askerî mekteplere de Alman uzmanlar idareci olarak tayin edilmiştir.³⁰ Hatta Piyade Endaht Mektebi kumandanlarından olan Alman subay Von Braun hazırlamış olduğu bir el kitabında muharebe endahtı için gerekli olan bilgiler, hazırlık talimleri başlıklarını temel alan izahlı bir kitapçık hazırlamıştır.³¹ Hâtıratında zikri geçen Piyade Endaht Mektebi'nde de Alman Binbaşı Hoffman, piyade nazariyat ve ameliyat muallimi Alman Yüzbaşı Müller disiplini ve birikimi ile zabıt namzetlerini sıkı bir eğitime tabi tutmaktadır.³²

---

edilmelidir. Krş. *İkdam Gazetesi*, 7426-7430, Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 101-104. İmparatorun İstanbul ziyareti için bk. Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler* (İstanbul: Doğan Kitap, 2007), 125-140; İlon Baytar, "Kaiser II. Wilhelm'in İstanbul'a Üç Ziyareti ve Hediyeler", *İki Dost Hükümdar Sultan II. Abdülhamid ve Kaiser II. Wilhelm* (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2009), 59-95; Ö. Kürşad Karacagil, "Alman İmparatoru İstanbul'da (1917)", *Gazi Akademik Bakış* 6/12 (2013), 111-133.

²⁸ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 106-107.

²⁹ Nuray Bilgin, "Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Harbiye", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/5 (2021), 139.

³⁰ Erdal Akkaya, *Türk Ordusundaki Stratejik ve Doktriner Değişiklikler (1923-1960)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 45. Ayrıntılı bilgi için bk. *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi III ncü Cilt 6 ncı Kısım (1908-1920)*, 192-199.

³¹ Von Braun, *Piyade ve Süvari Bölüğünün Muharebe Endahtında Talim ve Terbiyesi*, terc. Hamdi Mustafa (İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326).

³² Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 119-122, 139, 163. Osmanlı Arşivi'nde, gönüllü olarak ordu-yı hümayunda istihdâm edilmek üzere gelen Alman İstihkâm Yüzbaşı Hoffman Efendi'nin binbaşı üniforması giymesine müsaade edilmesine dair 25 Teşrinievvel 1331 [7 Kasım 1915] tarihli irade-i seniyye için bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade-Harbiye [İ. HB]*, No. 176, Gömlek No. 21. Ayrıca bk. BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*, No. 4383, Gömlek No. 328660.

Bu eğitimlerin tamamlanmasından sonra Musa Kâzım'ın 20907 numara ile ihtiyat zabıt namzetliği tasdik edilir. Üzerindeki zimmetli silahı ve diğer malzemeyi bölüğe teslim ettikten sonra 12 günlük bir dinlenme için arkadaşları ile Kızıltoprak semtinde denize yakın bir paşa köşküne yerleşir.³³ Aslında burada geçirdikleri müddet, zabıt namzedi olan askerlerin hangi cepheye sevk edildiklerinin tespit edilmesi için beklemeleri gereken zamandır. Evi uzakta olanlar bu durumu ailelerine telgraf ile bildirirken bazıları da vedalaşmak üzere evlerine giderler. İşte bu zaman diliminde Musa Kâzım'ın şahit olduğu bazı olaylar, hayatını değiştirecek değiştirerek ikinci bir karar almasına yol açar. Kızıltoprak'taki misafirhanede bazı askerlerin komutan tarafından çağırılmalarının akabinde eşyalarını toplayıp ayrılmaları ve nereye gittiklerine dair kendilerine yöneltilen sorulara cevapsız kalmaları Musa Kâzım'ın dikkatini çeker. Gidenlerin hepsinin varlıklı ailelerin çocukları olduğunu fark eden Musa Kâzım, yaşadığı hayal kırıklığı ve kızgınlığını hâtıratına şöyle kaydeder:

“Ben kat’i olarak bu zengin ve hatırlı kimselerin evlatları İstanbul civarında sabitülkadem dedikleri harp cephelerine gitmeyip gerilerde kalan kıtaata yerleştirilecek diye tam bir hüküm verdim. Zengin ve hatırlı namzet arkadaşların birer ikişer içimizden gizli gizli çekip gitmeleri beni çileden çıkarmaya sebep olmaya başladı. Kâzım, vatan müdafaası yalnız zavallı, fakir Anadolu çocuklarına münhasır mıdır? Ne münasebet Kâzım! Henüz yuvadan uçmamış altı kız kardeşinle devlet kapısında yaşlıca bir babanın ümidini bırakıp seni buralara gönüllü olarak sevk eden kuvvet ve mecburiyet ne idi? Düşün ve söyle bakalım, söyle Kâzım! Evet, düşman zulmü, namus, şeref, Türklük ve vatan aşkı, muhabbeti pek güzel. Öyle ise sen de Allah’a tevekkül ol. Bismillahirrahmanirrahim la havle ve la kuvvete illa billahil aliyyil azim de. Sen de esbabını ara deli gönül!”³⁴

Gördükleri ve yaşadıkları karşısında zihni allak bullak olan Musa Kâzım, yaşadığı hayal kırıklığını paylaşmak ve durumu bildirmek üzere Harbiye Nezareti'ne gider. Daha önce tanışmış olduğu Binbaşı Hikmet Bey'i bularak düşüncelerini paylaşır. Vatanın ve devletin müdafaasının sadece fakir ve garip Anadolu çocuklarına kalmış olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Bunu bir haksızlık olarak gördüğünü söyleyerek kendisinden yardım ister.³⁵

Onun bu sözlerinden etkilenen Binbaşı Hikmet Bey, bir miralay ile görüşmesini ve ona derdini anlatmasını sağlar. Miralayın sıcak ve samimi tutumu Musa Kâzım'ın kendini rahat ifade etmesine imkân verir. Musa Kâzım, İstanbul'da bir kıtaya verilmesini

³³ Bir kısım asker de Feneryolu'ndaki bir başka paşa köşküne yerleştirilir.

³⁴ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 109-110.

³⁵ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 111-112.

veya münasip bir yere gönderilmesini istirham eder. Ancak bambaşka bir karar veren Miralay, Kartal Maltepe İstihkâm İhtiyat Zabıt Mektebi müdürü Kıdemli Yüzbaşı Sivashı Tevfik Bey'e Musa Kâzım'ın bu mektebe kaydedilmesini uygun bulduğuna dair bir mektup yazarak Musa Kâzım ile mektubu gönderir. Musa Kâzım böylece ikinci defa hayatının çizgisini değiştirecek önemli bir kararı tatbik etmenin eşiğindedir. Birkaç gün içinde çok sevdiği ve can kardeşlerim dediği iki zabıt namzedi arkadaşı Abdurrahman ve Nedim ile İstihkâm Zabıt Mektebi talebesi olurlar.³⁶

3.3. İstanbul Kartal-Maltepe İstihkâm Zabıt Mektebi

Kartal-Maltepe İkinci Sınıf İhtiyat İstihkâm Zabıt Yetiştirme Mektebi'ne nakledilen Musa Kâzım ve iki arkadaşı yeni mekanlarına çabuk alışırlar. Mektebin talebe mevcudu 31 kişi iken iki gün sonra yüksek mühendis tahsili görmüş evli, yaşlı ve bilgili 7 devlet mühendisi daha katılır bu sınıfa. Böylece 38 kişi ile yeni tedrisat dönemi başlamış olur.³⁷

İstihkâm mektebi iki kısımdan oluşmaktadır: İstihkâm Zabıt Mektebi ve İstihkâm Onbaşı Mektebi. İki mektebin idari kumandanı Alman Binbaşı Hoffman Bey, ders müdürü ise Yüzbaşı Tevfik Bey'dir. İstihkâm Zabıt Mektebi'nde eğitim-öğretim altı ay devam etmektedir. Mektep müfredatında topografya, tahrir, köprücülük, yol ordugâh, binicilik, proje, piyade nazariyat ve ameliyat dersleri mevcuttur. Her gün altı saat ders yapılır. Talebeler iki ayda bir yazılı imtihana, son altıncı ayda ise sözlü umumi imtihana tabi tutulurlar. Musa Kâzım Sakarya'nın verdiği bilgilerden hareketle iki aylık ders müddeti tamamlandığında talebelere ders çalışmaları için bir haftalık süre verildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışma süresinin sonunda cumartesi günü damgalı imtihan kağıtlarına, her dersin öğretmeni tarafından tahtaya yazılan soruların cevaplanmasıyla iki gün süren bir imtihan yapılır. Üçüncü gün de arazi üzerinde bir uygulama imtihanı yapılır. İmtihan neticelerinin yaklaşık 20 gün içinde açıklandığı hâtıratındaki ifadelerden anlaşılmaktadır. İmtihanların tamamlanmasının ardından dördüncü gün derslere devam edilir. Son umumi imtihanda başarılı olamayanlar ise omuzlarındaki namzetlik rütbesinin sökülmesi ile onbaşı rütbesine indirilerek kıtaata sevk edilir.³⁸

Musa Kâzım'ın yazdıklarına göre imtihanın sonucu, bahçede yapılan içtima ile ilan edilmiştir. Musa Kâzım 5. sırada başarılı olmuştur ve bu 5 başarılı talebe artık zabıt sınıfındadır. Bu talebelerin sırmalı kalpaklı zabıt kıyafeti giymeleri, diğer

³⁶ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 112-118. Kartal Maltepe İstihkâm İhtiyat Zabıt Mektebi müdürü Yüzbaşı Tevfik Bey'e Miralay'ın mektubunu götüreren Musa Kâzım, bu iki arkadaşının da aynı mektebe alınmasını rica eder, bu isteği de geri çevrilmez.

³⁷ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 122.

³⁸ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 129-130.

arkadaşlarından ayrı bir odada yatıp kalkmaları, başlarında bir emir erinin bulunması, yemeklerini zabıt hocaları ile yemeleri usûl olarak benimsenmiştir.

Okulun eğitim döneminin bitiminde yapılan ve 8 gün süren genel imtihanlara ise İstanbul Harbiye Nezareti'nden ve diğer bazı istihkâm, tabur ve bölük komutanlarından mümeyyiz olarak birkaç yüksek rütbeli kumandan da iştirak eder. İmtihanların neticesinde bazı talebeler, apoletleri sökülme suretiyle onbaşı rütbesine indirilip mektepten gönderilirken Musa Kâzım 7. sırada şehâdetnâmesini alır.³⁹

Musa Kâzım'ın aktardığına göre bu mektepte okuyan hiçbir talebeye kısmet olmayan bir aylık tatbikat ve gezi onların devreye nasip olur. Böylelikle Harbiye Nezareti'nin emri ile Maltepe'de Sultan Abdülaziz Çiftliği diye bilinen Fettah Efendi Ormanı civarında veya buraya yakın yerlerde ufak tefek köprüler inşa edilmesine, ardından tatbikatın Yuşa Tepesi'nden Beykoz Askerî Postal Fabrikası'nda yapılmasına karar verilir. Bu tatbikatın yaklaşık 20 gün sürdüğü anlaşılmaktadır.⁴⁰

Bu askerî talim ve gezinin tamamlanmasının ardından mekteplerine dönen genç zabıtların her birine tabura yeni gelen 32 acemi er ve bir de kendilerine yardımcı olmak için 2 onbaşı verilir. Musa Kâzım ve arkadaşları böylece "muvakkat muallim" olarak talim-terbiye işleri ile meşgul olmaya başlarlar. Buradaki vazifesini titizlikle yerine getirmesi sebebiyle tabur kumandanı Şerafettin Bey kendisini bir süre geriden takip ederek mektepte öğretmenlik yapan hocalara yani diğer bölük kumandanlarına şöyle der:

"Bu devre gelen genç istihkâm zabıtları içinde vazifeşinas olarak Sivahlı Musa Kâzım Efendi'yi görüyorum."

Bir süre sonra beş arkadaşı ile umumi imtihanda mülazım-ı sâni yani teğmen rütbesi alır. Böylece tabura gelen veya gelecek olan erlere belli bir süre için acil talim verilerek bu askerlerin ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmeleri sağlanmış olur. Bu süreçte muvakkat muallim olarak verdikleri eğitim neticesinde takımları teftiş edilen zabıtlar içinde Musa Kâzım yine öndedir ve takımı 35 takım içinde birinciliği elde eder.⁴¹ Nitekim derslerindeki muvaffakiyeti ve dikkat çeken dürüstlük, çalışkanlık gibi hasletleri sebebiyle yine aynı kumandanın taltifine mazhar olur:

³⁹ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 130. İstanbul İstihkâm Zabıt Namzetleri Mektebi'nin altı aylık talim dönemini ve eğitimini ilmî ve ahlâkî açıdan tamamlayan Musa Kâzım'ın şehâdetnâmesinde 150 tam numara üzerinden 109 numara aldığı yazmaktadır. En yüksek not aldığı derslerin tahrip nazariyatı (9), tahrip ameliyatı (9), yol ve ordu yolu dersi (9) ve terbiye-i askeriye (10) olduğu görülür. 30 Nisan 334 [30 Nisan 1918]. Bu bilgi, hâtıratıta yer alan şehâdetnâme suretinden aktarılmıştır.

⁴⁰ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 135-138.

⁴¹ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 144-145.

“Oğlum Kâzım Bey, taburumda bulunduğunuz o kısa müddet içinde genç arkadaşların arasında seni hepsinden doğru ve vazifeşinas buldum. Harbiye Nezareti, ‘Gençler arasında işinize yarayacak olanı ismen isteyin, tasdik edelim.’ demiş. Taburumuzda senin gibi bir gence ihtiyacımızın olduğunu Harbiye Nezareti’ne bildirdim. ‘Emir gelirse inşallah bu delikanlıyı alalım.’ diye bölük kumandanlarımla senin için konuştuğum. Onlar da senin hem mektepteki hem de tetebbuatta bulunduğumuz yirmi gün içindeki tavır ve hareketini iyi karşılamışlar.”⁴²

Harbiye Nezareti’nin bu talebe müspet cevap vermesi üzerine Musa Kâzım hocalarının ve zabıt arkadaşlarının muvafakatı ile bu işe layık bulunur ve taburda kalır. Devre arkadaşlarından başarılı olan ilk 4 kişi Çatalca mevkiine gönderilirken geride kalan 30 kişi de Suriye, Halep, Şam istikametine gitmek üzere Maltepe’den uğurlanırlar. Onların gidişinin ardından tabura 400 acemi er gelir ve bunlardan 40 nefer talim ve tedris için Musa Kâzım’ın emrine verilir.⁴³

Erlerin talim ve tedrisi süresinde kendisinden istenen bazı görevleri de yerine getiren Musa Kâzım, uzun süredir görmediği ailesini ziyaret etmek üzere Sivas’a gitmek için izin ister. 7 Teşrinievvel 1334 [7 Ekim 1918] tarihinde trenle İstanbul’dan yola çıkar. Uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra nihayet evine ulaşır. Ancak evine geldikten kısa bir süre sonra bir tellalın sokaklarda mütareke olduğunu ve İngilizlerin İstanbul’u işgal ettiğini haber veren nidasını işitir. Bu sırada takvim, 18 Teşrinievvel 1334 [18 Ekim 1918]’i işaret etmektedir.⁴⁴ Musa Kâzım bu gelişmeler karşısında ciddi endişe duyar. 12 Teşrinisani 1334 [12 Kasım 1918] günü Sivas Yenihan Askerlik Şubesi’ne giderek izinli geldiğini belirtip kaydını yaptırır. Şube reisine mütareke olduğu için durumunun ne olduğunu soran bir dilekçe verir. Tabur kumandanı Şerafettin Bey’in imzası ile gönderilen cevabî yazıda hem maaşı gönderilmiş hem de Harbiye Nezareti Ordu Dairesi Riyaseti’nin 4 Aralık 1918 tarihli telgrafnâmesi ve 10334 numaralı emir ve iş’arı ile terhis edildiği tebliğ edilmiştir.⁴⁵

4. Terhisi Sonrası Üstlendiği Vazifeler

Terhis olduktan sonra yaklaşık 2 sene baba evinde kalan Musa Kâzım, Yenihan Askerlik Şubesi’nden bir davet alır. Bu davette Amasya’da bulunan Üçüncü Kolordu

⁴² Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 148.

⁴³ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 148-149. Subay namzetlerinin çeşitli cephelere gönderilmelerini Aydemir de etkili bir anlatımla aktarmaktadır. Hâtıratında dört yüzden fazla subay namzedinin Kafkasya, Irak, Filistin ve Hicaz cephelerine gitmek üzere Haydarpaşa’dan uğurlandığını yazar. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 77-78.

⁴⁴ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 184.

⁴⁵ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 198.

Kumandanı Sakallı Nurettin Paşa'nın⁴⁶ emri ile Yenihan şubesinde teşkil edilen gönüllü atlı piyade alayı, 21. Tabur, 3. Bölüğü'ne takım zabiti olarak tayin edildiğini öğrenir 23 Eylül 1336 [23 Eylül 1920].⁴⁷ Burada, gönüllü gelen atlı askerlerin teşkiliyle ve Yenihan'ın bazı köylerinde seferberlik sebebiyle ordu iaşesi için toplanan bulgurun tahsili ile meşgul olur. Kolordu kumandanının Sivas İstihkâm Depo Taburu'na iltihak etmesi emrini alır. Bunun üzerine Yenihan ile ilişkisini keserek Depo Taburu'na iltihak eder. Böylece taburun ikinci bölük birinci takım zabiti olarak vazifesine başlar. Sivas'ta Kabakyazısı mevki talimhanesinde erlere talim yaptırır. Bu arada 21 Kânunusani [21 Ocak] günü Amasya, Tokat ve civarından gelen askerlerin Malatya'ya teslimi işi taburun 1. Bölük ve 1. Takım kabile kumandanı vasfıyla kendisine tevdi edilir. Bu aynı zamanda asker sevkıyat kumandanlığının jandarmadan alınarak Sivas İstihkâm Depo Taburu'na devredilmesi anlamına gelir ve dolayısıyla Musa Kâzım da ilk kabile kumandanı olur. Bu mühim vazifeyi üstlenen Musa Kâzım 200 askerle 16 Cemaziyelevvel 1339 [26 Ocak 1921]'de Sivas'tan Malatya'ya 10 gün sürecek bir yolculuk için yola çıkar.⁴⁸ Bölgenin çetin kış şartları altında zorlu bir yolculukla 200 askeri yerlerine ulaştırmak için büyük gayret sarf eder. Bu yolculukta Sivas Kardeşler'de Kör Tuzla Hanı, Ulaş Ermeni Köyü, Tecer Hanı, Delik Taş, Kangal Kazası, Alacahan, Hekimhan, Hasan Çelebi, Hasan Badırık ve Eski Malatya olmak üzere toplam 10 menzil yerinde konaklayarak sevkıyatın teslim noktası olan Yeni Malatya'ya ulaşırlar. Musa Kâzım hâtıratında bu zorlu geçen yolculukta yaşadıklarını, nerelerde kalıp ne yiyip ne içtiklerini, gittikleri yerlerde nasıl karşılanıp neler yaptıklarını tafsilatıyla anlatmıştır.

Musa Kâzım, vazifesini tamamladıktan ve 200 askeri sağ selamet yerine teslim ettikten sonra Sivas'a döner. Bu sırada kendisini bir başka mühim vazife beklemektedir. Yeni görevi, Niksar, Erbaa ve civar Karadeniz sahillerinde Pontus-Rumları üzerine gitmektir. Bu sebeple taburuna iltihak eder ve Lâdik-Samsun üzerindeki Destekboğazi civarında Kırkharman köyü harekâtına katılır.⁴⁹ Bu harekâta önemli başarılar

⁴⁶ Sakallı (Mehmed) Nurettin Paşa: İstiklâl Harbi'nin önde gelen komutanlarından. İştirak ettiği savaş 1897 tarihindeki Osmanlı-Yunan Muharebesi'dir. Osmanlı topraklarının çeşitli yerlerinde vazife yapmıştır. Balkan ve Birinci Cihan Harbi'ne katılmıştır. 9 Aralık 1920'de Sivas'ta bulunan 3. Orduya bağlı 3. Kolordu kaldırılınca yerine tesis edilen merkez ordusunun komutanlığına tayin edilmiştir. Bilhassa İç Anadolu ve Karadeniz sahilinde Pontus Rum çetelerine karşı önemli başarılar kazanmış, Batı cephesinin tahkimi için birliklerin tesis edilmesinde mühim işler yürütmüştür. I. ve II. İnönü Muharebeleri ile Sakarya Meydan Savaşı zaferlerinde önemli katkıları vardır. Necati Fahri Taş, "Sakallı (Mehmed) Nurettin Paşa", *Atatürk Ansiklopedisi* (Erişim 28 Eylül 2023).

⁴⁷ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 200-201.

⁴⁸ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 203-219.

⁴⁹ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 234-236. Karadeniz bölgesinde Rumların Pontus Devleti teşkil etme gayesi ile ayaklanma çıkarma teşebbüslerine ve buna karşı alınan tedbirleri dair bk. BOA, *Dahiliye-Şifre Kalemi [DH. ŞFR.]*, No. 96, Gömlek No. 234; No. 96, Gömlek No. 233; No. 616, Gömlek No. 95.

kazanılmasında pay sahibi olur. Bölgede yaklaşık bir ay kadar Rum köylerini kontrol ederler. 30 Nisan 1337 [30 Nisan 1921] tarihinde buradaki vazifelerini tamamlamış halde tabur olarak Amasya'ya gelip Carcurum Kışlası'na yerleşirler.⁵⁰

5. Musa Kâzım Sakarya'nın Düzenli Orduya Katılması

Musa Kâzım ve yanındakiler Amasya'ya geldikten bir hafta sonra taburları lağvedilir. 120'şer kişilik iki istihkâm bölüğü teşkil edilerek Amasya merkez ordusu emrine verilir. Bundan birkaç gün sonra Musa Kâzım, kolordudan gelen bir yazıyla Ankara'da yeni teşkil edilmekte olan mürettep fırka 18. istihkâm bölük kumandan vekili olarak tayin edilir. Bu sırada takvim 14 Mayıs 1337 [14 Mayıs 1921] tarihini göstermektedir. Bu emrin yer aldığı yazıda 14 Temmuz 1337 [14 Temmuz 1921] tarihinde hareket etmeleri ve bu süre zarfında mümkün merteye ihtiyaçlarını tamamlamaları istenmektedir. Bu müddet içinde Samsun ve havalisinden gönderilen 120 kişinin amele taburlarında çalıştırılmak maksadıyla Tokat Merkez Kumandanlığına nakledilmesi vazifesini yerine getiren Musa Kâzım, 14 Haziran 1337 [14 Haziran 1921] günü tekrar bölüğüne gelir ve aynı gün bölüğü ile Amasya'dan hareket eder. Amasya-Ankara arası bu yolculuk 10 gün sürer. 24 Temmuz günü Ankara'ya gelen Musa Kâzım ve yanındakiler daha önce de işaret edildiği üzere yeni mürettep 18. firkanın istihkâm bölüğü olarak fırka emrine girerler. Bir süre Cebeci ve Çankaya'da talim ve terbiye ile meşgul olurlar. Bu şekilde Ankara'da tam teçhizatlı olarak harekete hazır beklerler. 18. firkanın lağvedilmesi üzerine teşkilat ikiye ayrılır. Musa Kâzım'ın içinde olduğu grup müstakil istihkâm bölüğü olarak 23. fırka emrine verilirken diğerleri ileri cephedeki 4. tümene gönderilir.⁵¹

6. Sakarya Meydan Muharebesi'ne İştiraki ve Gazi Oluşu

Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılacak olan istihkâm bölüğü Haymana'ya gitmek üzere hareket eder. İki gece Haymana'da konaklar. Daha sonra garp istikameti yoluyla ileride 23. fırkaya iltihak emrini alır ve bir sonraki akşam fırkaya katılır. Sakarya Meydan Muharebesi'nde 23. fırka Mangal Tepe'ye⁵² kadar giren Yunan ordusu ile çarpışan 7. ve 8. firkalara kimi zaman bir tabur veya bir alay vererek yardım eder ve Çaldağı'na doğru düşmanı geri çekilmeye mecbur bırakır.⁵³ Öyle ki, fırka topçusu düşmanı adım adım takip etmektedir. İstihkâm bölüğü, Çaldağı eteklerine düşmanın

⁵⁰ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 238-239.

⁵¹ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 246-247.

⁵² 23 Ağustos Mangal Tepe Muharebesi için bk. *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât II nci cilt, 5 nci kısım 2 nci kitap* (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1995), 493; Baki Vandemir, *Türk İstiklâl Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*, haz. Hayriye Yalçın (Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, 2006), 13-14.

⁵³ Yunan ordusunun geri çekilmesi 11-12 Eylül, bk. *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât*, 493.

yanaştığını ve buradaki gedikten geçme tehlikesini fark ederek topların ön cephesini işgal eder.⁵⁴ Böylece düşmanın topları teslim almasına mâni olur ve açık kalan gediği kapatarak düşmanın sızmasını önler. Bu önemli mücadeleyi Musa Kâzım şu şekilde kaleme almıştır:

“Ertesi sabah harekete geçen fırkamız, Mangal Tepe’ye kadar sokulan Yunan ordusu ile çarpışan 7’nci ve 8’inci fırkalara yerine göre bir tabur veya bir alay vermek suretile yardımda bulundu. Çaldağı istikametine geri çekilmeye mecbur kalan düşmanı fırkamızın topçusu adım adım takip etti. Çaldağı’nın eteklerine kadar yanaşmış olduğunun farkında olunmıyarak açık kalan bu gediğe baskın yapan düşman toplarının teslim ve esir kalmasına az bir zaman kala biz istihkâm bölüğü yetişip topların ön cephesini işgal ettik. Bu suretle açık kalan gedik kapanmış oldu 31 Ağustos 1337 [31 Ağustos 1921]. Yunanlıların Çaldağı’nda açtıkları bu gediğin tehlikesi Başkumandanlıkça sezilerek o anda mevcut muharip birliklerine tek bir kişi kalıncaya kadar sebatla çarpışmaya devam etmeleri emri verilmişti. Aynı zamanda Garp Cephesi Kumandanlığına bildirilmesile yıldırım hareketile bu cepheye yardımcı asker gönderilerek 1 Eylül’den itibaren sarsılmaya başlayan düşman, 5 eylüle kadar çok zayıf verip taarruzlarını hafifleterek adeta şaşkınlık içinde sağ ve sol rastgele ufak tefek çarpışmalar gösterişi ile Dua Tepe istikametine doğru geri çekilmeye başlamıştır.”⁵⁵

Musa Kâzım’ın yazdıklarına göre “Maltepe ve Çaldağı harekâtı sürerken istihkâm bölüğüne mesleği icabı hiçbir iş teklif edilmemiş”, yedi buçukluk dört adet sahra topçusunun yardımcılığını üstlenmişlerdir. Bu sırada 23. Fırka [1]31. Alay⁵⁶ kumandanı Binbaşı Yanağı Delik Ruşen Bey’in⁵⁷ dikkatini çeken Musa Kâzım, onun ricası ile 23. Fırka [1]31. Alay 5. Bölük 1. Takım zabıtlığına nakledilir. Bu yer değişikliğinin olduğu sabah erken saatlerde 5. Bölük, bir tabur Yunan askerinin çekildiği tahmin edilen Dua Tepe’ye taarruz emri alır. Bölüğün birinci takımı Dua Köyü önünde düz sahada, avcı hattı⁵⁸ ise

⁵⁴ 31 Ağustos Çaldağı Muharebeleri için bk. *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât*, 493.

⁵⁵ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 269. 10 Eylül Dua Tepe’nin zaptı için bk. *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât*, 493.

⁵⁶ Musa Kâzım hâtıratında 31. Alay ifadesini kullanmaktadır ancak askerî safahat belgesinde 131. Alay yazmaktadır.

⁵⁷ Sakarya Meydan Muharebesine katılan komutanlardandır. Bk. *Kurtuluş Savaşı’nda Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri*, 80. Biyografisi için bk. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (GATSEB), *Türk İstiklâl Harbi’ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri* (Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010), 28-30.

⁵⁸ Avcı hattı: Savaşta düşmana doğru dağılarak ön safta ilerleyen asker topluluğu. Türk Dil Kurumu (TDK), *Türkçe Sözlük*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005), “Avcı Hattı”, 149.

düşmanın kesif atış alanında olan hattı işgal eder ve ikinci bir emri beklemeye başlar. Bu sırada sağ cenahtaki bir asker, 7-8 civarında at ve katır sırtında yüklü cephanenin karşı dere içindeki Dua Köyü'ne doğru acele bir şekilde gittiğini görür ve bu durumu Musa Kâzım'a iletir. Bunu tetkik eden Musa Kâzım, soldaki avcı hattı üzerinde olan askerini sağ tarafa gönderir. Tepeyi tırmandıklarında, köye yaklaşmış olan bu düşman yardım kolunun tamamının vurulmuş halde yattıklarını görürler. Sadece bir hayvan, sırtında cephane olduğu halde düzlükte gitmektedir. Hayvanın taşıdığı cephane ele geçirilerek ihtiyat bölüğüne teslim edilir. Aynı anda daha ileride bir atlının köye girdiği görülür. Tüm bu takibin yapıldığı sırada takım zabiti Musa Kâzım, askerlerinin çok telaşlı olduğunu yazar hâtıratında. Ancak buna ehemmiyet vermediğini, atlının hareketlerini takip ettiğini söyler. Aynı zamanda burada bir yarım siper⁵⁹ olduğuna kanaat eder ve silahlarını menzil dâhiline alarak on tüfekte bu kısmı ateş altına alır. Böylece avcı hattı, tepeyi aşarak kaçan Yunanlılara burada da çok zayıat verir. Bunun yanında, kaçan düşmanın götüremeyip Dua Tepesi gerisinde dereye bıraktığı bir cebel (dağ) topu ve cephane de istihkâm zabitleri tarafından parçalanarak topçu taburuna taşınır. Musa Kâzım bu büyük mücadelede cepheye yaşadıklarını şu hislerle kaleme alır:

“Tekmil Yunan milleti gönül arzusu ile İzmir’e çıkıp Türk topraklarına ayak basıp Anadolu’nun tam orta göbeği olan Ankara’ya kadar gelmek ümit ve hayalile ileriye düşünmeden, Türk’ün ve Türklüğün ne olduğunun mânâsını öğrenmeden, dayıları Amerikan, İngiliz ve Fransızların kendilerine ümit verici sözlerine de inanarak ortaya çıkıp akılsız ve hayalperestçe ilk karşılaştıkları Birinci ve İkinci İnönü Harbi mağlubiyetinden ders almadılar. Bu palikaryahaların bu defa da üçüncü tecrübelerinin ilk hamleleri Maltepe ve civarile Çaldağı etrafında oldu. 25 Ağustos 1337 [25 Ağustos 1921] günü 90 kilometrelik bir cephe üzerinde karşılıklı ve gece yarılara kadar devam eden bu çarpışmada Yunanlılar az bir yer alarak ilerilemişlerse de ertesi 26, 27, 28’inci günleri meydan muharebesinde çok zayıat vererek 29, 30 ve 31’inci günlerinde de işlerine yarar bir iş elde edemeyecekleri kanaati kendilerince de hasıl olmuş olmakla Türk gücünün yenilemeyeceğini sezerek, artık boşuna meydan savaşı veremeyecekleri kanaati hasıl olmuştur. Harekâtın birazını yavaşlatmaya başladıklarını tarassut mahallinde gören Mustafa Kemal, Garp cephesi kumandanlığına cepheye yardım için mikdar-ı kafi kuvvetle düşmanı arkadan vurmak üzere bir süvari müfrezesinin acilen harekete geçilmesi gerektiğini bildirdi.”⁶⁰

İşte bu emirden sonra 23. fırkanın 2. Taburunun 5. Bölüğü 1. Takım kumandanı Musa Kâzım, 6-7 ve 8 Eylül günlerinde yavaş yavaş çekilmeye başlayan Yunanlılara,

⁵⁹ Tam siper olarak kapanmama.

⁶⁰ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 257-258.

ordunun sağ tarafından 9-10 Eylül'de hücum eder. Bu ani saldırı karşısında Yunanlılar fena bir hâle düşerler. Toklu Tepe olarak anılan tepe böylece düşmanın bir daha çıkamayacağı şekilde alınır. Buradan çekilmek zorunda kalan Yunanlılar Polatlı civarında Kartal Tepe'ye geriler. Burada bir taburları olduğu tahmin edilmektedir. Artçı vazifesi ile bu tepeyi ellerinde tutmayı hedefleyen düşman, böylece geri çekilen büyük kuvvetlerine zaman kazandırmayı istemektedir. Musa Kâzım'ın alayı tam bu noktada önemli bir vazife üstlenir: Düşman taburunu Kartal Tepe'den söküp atmak! Evet, Kartal Tepe taarruzu [1]31. Alay'a verilmiştir.⁶¹ Alay ve fırka kumandanlığı tarafından alayın 1. Taburu sağdan garba doğru, 2. Tabur ise öne, cenup (güney) kısmına doğru taarruz edecek şekilde düzenlenmiştir. Böylece "nişan talimi maksadıyla, hedeften başka bir yere kurşun atmayan, harp görmeyen gençlerden müteşekkil"⁶² 1316 [1900] doğumlu 16 asker, Ruşen Bey kumandasında avcı hattı dâhilinde harbe sokulur. Ancak yaşları küçük olan ve tecrübesi neredeyse hiç bulunmayan bu gençler, Yunan yaylım ateşinde önlerinde yaralanan, ölen veya bir şekilde yerde düşmüş olan askerleri görünce korkarak yere yatarlar. Bu durum, avcı hattının boşalmasına sebep olur. Askerler yeniden avcı hattına sokulmaya çalışılırken düşman bu zafiyeti fark eder. Tam bu sırada sırttan gelen yoğun ateş bilhassa Musa Kâzım üzerine teksif edilir. Musa Kâzım'ın taburu olan 2. Tabur tam verilen istikamette avcı hattında harekete geçse de 1. Tabur geç hareket ettiği için düşman tarafından yan ateşe alınır. Musa Kâzım bu ateşte sol elinden, sağ boğazından, sol koltuk altından ve sol bacağında yaralanır 13 Eylül 1337 [1921].⁶³ Onun gazi olduğu tarih, Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanıldığı tarihtir.⁶⁴ Hâtıratında bu büyük zafer ve gazi oluşu hakkında şunları söyler:

"Sakarya'nın bataklığına kendisini atarak kaçan ve boğulan Yunanlı Rum palikaryalılarından hediye kalan Sakarya Zaferi, Türk-İslâm tarihinde

⁶¹ Kartal Tepe Muharebesi için bk. *Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007), 60-61.

⁶² *Sakarya, Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 257.

⁶³ *Sakarya, Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 259-265. 12-13 Eylül 1921 harekâtı için bk. *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi*, 249-283.

⁶⁴ Sakarya Meydan Muharebesi 22 gün 22 gece sürmüştür. Bu savaşın dönüm noktaları olarak 5 safhadan bahsedilebilir: 1) 14 Ağustos-23 Ağustos 1921: Yunanlıların ileri harekât başlattığı ve Sakarya'ya taarruz hazırlığı yaptıkları dönemdir. Türk ordusu savunma düzenindedir. 2) 23 Ağustos-26 Ağustos 1921: Sakarya Meydan Muharebesi bu tarihte başlamıştır. Yunan ordusu tüm cephelerde taarruz halindedir. 3) 26 Ağustos-30 Ağustos 1921: Yunanlıların kuşatmayı terk edip Mangal Tepe civarında Türk savunma hatlarını yarmak için taarruza başladıkları aşamadır. 4) 6 Eylül-10 Eylül 1921: Yunanlıların savunmaya geçtiği ve Türk ordusunun topyekûn karşı taarruz hazırlığı yaptığı dönemdir. 5) 13 Eylül-20 Eylül 1921: Türk ordusunun karşı taarruza başlayarak Yunan kuvvetlerini Sakarya'nın batısına tümüyle süpürdüğü tarihtir. Veli Yılmaz, *Sakarya'dan Lozan'a Sakarya ve Dumlupınar Meydan Muharebeleri* (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2008), 155.

unutulmaz büyük zaferlerdendir. Ben de bu büyük zaferin unutulmaz bir hatirasını bu zafer günü olan 12/13 Polatlı civarı Kartaltepe’de fırka 23, alay [1]31, tabur 2, bölük 5, birinci takım zabiti olarak bu şanlı ve şerefli Kartaltesesi’nde bir kartal misali düşmanın tepesine konduğumuz, kudurmuş Yunanlıların son kurşunlarına hedef olduğum bu kurşun izlerini vatan ve milletin ebedi yaşantısının hatırası için bir gül çiçeği olarak kabul edip şan-şerefle dünyalar durdukça bu zaferimizin sembolü olan Sakarya ismini de evlatlarıma dünya malları değerinde bir soyadı olarak yadigar bırakıyorum.”⁶⁵

Musa Kâzım cephede yaralandıktan sonra hemen sıhhiye çadırına götürülür. Oradan da Ankara Cebeci Hastanesi’ne nakledilir.⁶⁶ Burada 29 Eylül 1337 [29 Eylül 1921]’de ameliyat edilir. Daha sonra Kastamonu Hastanesi’ne nakledilir.⁶⁷ Kastamonu’ya geldiğinde takvim 3 Aralık 1921’i göstermektedir. Buradaki tedavisi mart ayının ortasına dek devam eder. Yapılan son heyet muayenesinde sol kol ve parmaklarının bir çeşit fizik tedavi olan elektrik ve mihaniki (bir çeşit fizik tedavi) tedavisi görmesine lüzum görülür. Ancak bu tedavi her hastanede verilemediğinden Kayseri Askerî Hastanesi’ne

⁶⁵ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 269. Bu büyük zaferle ilgili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan sıfatıyla Mustafa Kemal tarafından yayımlanan “Millete Beyanname” başlıklı yazıda yer alan şu ifadeler Musa Kâzım Sakarya’nın his ve ifadeleri ile aynı coşku ve gururu taşımaktadır: “Mukaddes topraklarımızı çiğneyerek Ankara’ya girmek ve İstiklâl-i memleketin fedakâr muhafızı olan ordumuzu imha etmek isteyen Yunan ordusu 21 gün devam eden pek kanlı muharebelerden sonra avn-i Hakla mağlup edilmiştir. Ordumuzun mukabil taarruza geçmesi üzerine yüz geri etmek suretiyle kahraman Türk askerinin süngülerinden kurtulmak isteyen düşman ordusuna esna-yı ric’atinde eman verilmemiş ve mühim kuvvetleri Sakarya şarkında imha olunmuştur...Düşünmediler ki Türklerin vatan sevgisi ile dolu olan gönülleri kendilerinin mel’un ihtiraslarına karşı daima demirden bir duvar gibi yükselecektir.” Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Milli Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi [ATASE, Atatürk Koleksiyonu (1905-1980)]*, No: 46/0/7, 110-9-1-11 (14.09.1921).

⁶⁶ Sakarya Meydan Muharebesi’nde çok sayıda yaralı olduğundan Ankara Kızılay Hastanesi önemli vazifeler üstlenmiştir. Cepheden çok sayıda yaralı bu hastanelere getirilmiştir. Ancak ihtiyacın fazlalığından dolayı Cebeci Askerî Hastanesi başta olmak üzere bazı okullar ve camiler hastane olarak kullanılmıştır. Metin Kopar, “İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1910-1923)” *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* 4/8 (2017), 216. Ankara Cebeci Hastanesi, yaralı asker ve zabitanaya mahsus ameliyathaneler yapıldığı yerdir. Yaralanan askerler ameliyathanelerin derecesine göre bu hastanede yatırılıp daha sonra ilk geldiği hastaneye geri gönderilmiştir.

⁶⁷ Sakarya Meydan Muharebesi sırasında her tûmende bir sıhhiye bölüğü mevcuttur. Bundan başka sabit olan ve II. İnönü Muharebesi’nden sonra seyyar hâle gelen 11 hastaneden bir kısmı da ihtiyaca bağlı olarak Batı cephesi komutanlığı birliklerine sevk edilmiştir. Batı cephesindeki kuvvetler Sakarya’nın doğusuna çekildiğinde ilk tedaviler birliklerde yapılmaktadır. Burada tedavi edilemeyenler Ankara’ya gönderilmiştir. Bundan başka Ankara-Kayseri istikametinde Köprüköy, Bâlâ, Kırşehir, Avanos, Ürgüp, Hacıbektaş, Kayseri, Ankara-Kastamonu istikametinde de Kalecik, Çankırı ve Kastamonu hastaneleri kurulmuştur. *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât*, 489.

gönderilmesine karar verilir. Bu sebeple Mart ayı sonunda Kastamonu'dan ayrılan Musa Kâzım, önce Sivas'a ailesinin yanına uğrar [15 Mart 1922]. Burada 3 aya yakın kaldıktan sonra tedavi için Kayseri'ye gider [20 Haziran 1922]'de hastaneye yatar. Ancak bir süre sonra Kayseri Askerî Hastanesi'ndeki hasta ve yaralıların Adana'ya nakledilmelerine karar verilir. Bu sebeple elektrik mihaniki tedavisine Adana Büyük Numune Hastanesi'nde [27 Eylül 1922] tarihinde başlanır. Yaklaşık 6 ay süren tedaviden sonra Sivas'a döner. Sivas Askerî Hastanesi'nde heyet huzurunda yapılan muayene neticesinde 25 Haziran 1339 [25 Haziran 1923]'te aldığı raporla askerlik vazifesinden emekli edilir.⁶⁸ Ancak aldığı gazi maaşı ailesini geçindirmeye yetmediği için bir süre Sivas Belediyesi'nde tahakkuk katipliği ve tahsildarlığı yapar.⁶⁹ 23 Ekim 1928 tarihinde İstiklâl madalyası ile taltif edilir.⁷⁰ Sakarya Savaşı gazisi olduğu için soyadı kanununun çıkmasından sonra Sakarya soyadını almayı tercih eder.⁷¹ 19 Ocak 1989'da Sivas'ta vefat eder.⁷²

Sonuç

Bu çalışmada, Sakarya Meydan Muharebesi gazilerinden Musa Kâzım Sakarya'nın hayatının askerî safahatı, yazmış olduğu hâtıratından hareketle ele alınmaya çalışılmıştır. Bir Osmanlı zabıt namzedi olarak askerlik mesleğine adım atan Musa Kâzım, düzenli orduya geçişle birlikte bu ordunun bir neferi olmuştur. Daha sonra Sakarya Meydan Muharebesi'ne iştirak etmiş ve çarpışma esnasında aldığı yaralar neticesinde gazi unvanı ve İstiklâl madalyası almıştır. Hâtıratını ise 78 yaşında yazmıştır.

⁶⁸ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 331. Musa Kâzım Sakarya'nın tekaüde/emekliliğe sevki ile ilgili kararname Cumhuriyet Arşivi'nde bulunmaktadır: "İstiklâl Harbi mâlullerinden olup bilâ müddet mezun bulunan İstihkâm İhtiyat mülâzım-ı sânis (20907) kayıt numaralı Sivashlı Musa Kâzım Efendi bin Avni'nin ber-muceb-i kanun 23 Şubat 341[1925] tarihinden muteberen mâluliyet ve terkîn derecesi altıncı dereceden olmak üzere icra-yı tekâüdü tensip kılınmıştır." Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Bakanlıklarası Tayin Daire Başkanlığı*, Kutu: 14, Gömlek: 22, Sıra: 18, 7.

⁶⁹ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 337-338. Sivas Belediyesine Musa Kâzım Sakarya'nın şahsi dosyası için yapılan müracaatta belediyedeki personel kayıtlarının 1960 tarihinden itibaren tutulmaya başlandığı bilgisine ulaşılmıştır.

⁷⁰ Musa Kâzım Sakarya'ya ait askerî safahat belgesindeki bilgidir.

⁷¹ Sakarya, *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*, 48.

⁷² O dönem Sivas'ta 3 günlük gazete vardır. Bunlar; Hakikat, Yeni Ülke ve Anadolu gazeteleridir. Haftalık yayımlanan gazete ise Bizim Sivas gazetesidir. Bizim Sivas gazetesinde Musa Kâzım Sakarya'nın vefatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bahsi geçen günlük gazetelerin tüm arşivinin taranma imkânı bulunmamakla birlikte vefat haberinin yayınlanmış olma ihtimali çok yüksektir. Zira Sivas'ta genel teamül, Sivashlı gazi ve şehitlerin kendilerinin ve birinci derece yakınlarının cenazelerine Aile Sosyal Bakanlığı İl Müdürünün, Belediye Başkanının ve Sivas Valisinin iştirak etmesi şeklindedir. Bu vefat haberleri yazılı ve görsel medyada yer almaktadır. Bu kıymetli bilgiyi benimle paylaşan ve ulaşabildiği gazete arşivlerinde tarama yapan, Sivas basın tarihi üzerine çalışmaları ile maruf Sayın İbrahim Yasak'a çok teşekkür ederim.

Musa Kâzım Sakarya kendisini bir yazar olarak görmediği gibi otobiyografi metnine de herhangi bir başlık koymamıştır. Yazdıklarını bir hâtıra ve iftihar nişanesi olarak çocukları ve torunlarına bıraktığını belirtmektedir. Bu yüzden hâtıratın basılması gibi bir düşüncesi olmamış, kendisinin vefatından sonra akrabaları tarafından yakın zamana kadar bu konu ile ilgili herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Hâtırat yazarı, metinde yer yer hüznü ve geçmişi özleyen bir dil kullanmakla birlikte, aynı zamanda askerlik safahatından gurur duymakta ve bu dönemde yaptıklarından iftiharla söz etmektedir. Bundan dolayı olsa gerek satır aralarında başarısızlıklar ya da yanlış kararlara dair herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Bilhassa Sakarya soy ismini taşımaktan duyduğu gurur, “13 Eylül Sakarya Zaferi’nin malûl subayları arasında olduğumdan, yeni soyadımı Sakarya olarak alıp evlat ve torunlarıma bu şerefli soy adımı büyük bir miras olarak bıraktığım için çok mutluyum.” ifadelerinde görülmektedir. Yine cephede aldığı yaraların tedavisi için geldiği Kayseri Askerî Hastanesi’nde dost meclisinde Urfalı bir askerın söylediği gazel ve şarkılar için “Anadolu türküleriyle hepimizin dalgalı, kederli günlerini arkaya atar, müstakbel günlerimizi, tatlı hülyalara istikbalin sevinç deryalarına atardı.” diyerek geçmişi özlem ile yâd etmiştir.

Musa Kâzım Sakarya hâtıratı yazdığı yıllarda da hamiyetperver, gerçekçi, cesur ve gözü pek bir asker izlenimi veren güçlü bir ifade dili kullanmıştır. Öğretmen ideali ile okumaya başladığı yıllarda eğitim hayatının birden değişerek askerî okula nakledilmesi onun ileride yapacağı işi de tamamen değiştirmiş ancak önemli kararları alırken sonuçlarını da üstlenmeye hazır bir hâlde olduğunu küçük yaşından itibaren göstermiştir. Dolayısıyla onun yazdıklarını bir şahsiyet şekillenmesi süreci olarak değerlendirmek mümkündür.

Hâtıratlar, tarih ilminin kaynakları arasında yer almakla birlikte Osmanlı tarih yazımında hâtıratlardan diğer birinci el kaynaklarla mukayeseli şekilde istifade edilmesi tercih edilmelidir. Bunun temel sebeplerinden birisi hâtıratların şahsî metinler olmasının yanında anlatılanların doğruluk/yanlışlık derecelerinin tespitinin güç olmasıdır. Aynı zamanda hâtıratların yanlışlık açısından kontrol edilmesinin getirdiği bir mecburiyet de söz konusudur. Burada ele alınan hâtırat da sosyal tarih ve şehir tarihi açısından önemli bilgiler vermenin yanında askerî tarih, harp tarihi, Osmanlı askerî mektepler tarihi, Sakarya Meydan Muharebesi cepheleri ve savaşın seyri açısından da kıymetli bilgileri haizdir. Hâtıratıta yer alan bilgiler birinci ve ikinci el kaynaklarla birlikte değerlendirildiğinde genel itibarıyla örtüşmelerin olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Enver Paşa’nın Dârulmuallimin’i ziyareti, Musa Kâzım’ın Harbiye’deki görüşmeleri, Sultan Reşad ve İmparator Wilhelm’in Talimgâh’ı ziyareti gibi konular teyidi yapılamadığı için daha derin araştırma ve karşılaştırmalı okuma gerektirmektedir. Hâtırat yazarının tek başına yaşamış olduğu bazı olaylar veya kişiler arası geçen konuşmalar ve yine buna bağlı ortaya çıkan durumlar da teyit gerektirmektedir. Şu herkesin malumudur ki; resmî tarih, satır aralarında kalan birçok hadiseye kayıtlarında yer vermez. Bu sebeple Sakarya Savaşı ile ilgili yeni hâtıratların gün yüzüne çıkması ve farklı kaynaklar üzerinden yapılan çalışmaların vücut bulması bu literatüre önemli bir zenginlik kazandıracaktır.

Kaynakça

- Akgün, Seçil. “Sakarya Meydan Savaşı Öncesi Bazı Hazırlıklar ve Gelişmeler”. *Birinci Askeri Tarih Semineri: Bildiriler 2/191-202*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Akkaya, Erdal. *Türk Ordusundaki Stratejik ve Doktriner Değişiklikler (1923-1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Akşin, Sina. “Sakarya ve Dumlupınar Meydan Muharebeleri Üzerine Bir İnceleme”. *Birinci Askeri Tarih Semineri: Bildiriler 2/217-224*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Aktar, Yücel, “Askeri Tarih’in Tanımı ve Metodolojisi”. *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler 1/1-8*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Avcı, Orhan. “Askerî Tarihin Yazımı ve Türkiye’deki Yansımaları”. *Tarih Yazımı Üzerine*. ed. İsmail Özçelik. 1/241-264. Ankara: Berikan Yayınevi, 2017.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1965.
- Baykoç, Hulusi. *İstiklal Savaşında Sakarya Meydan Muharebesi*. İstanbul: Askeri Matbaa, 1944.
- Baytar, İlona. “Kaiser II. Wilhelm’in İstanbul’a Üç Ziyareti ve Hediyeler”. *İki Dost Hükümdar Sultan II. Abdülhamid ve Kaiser II. Wilhelm*. 59-95. İstanbul: TBMM Millî Saraylar Daire Başkanlığı, 2009.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *İrade-Harbiye [İ. HB]*. No. 176, Gömlek No. 21. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Ali Evrak Odası [BEO]*. No. 4383, Gömlek No. 328660. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye-Şifre Kalemi [DH. ŞFR]*. No. 96, Gömlek No. 234. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye-Şifre Kalemi [DH. ŞFR]*. No. 96, Gömlek No. 233. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye-Şifre Kalemi [DH. ŞFR]*. No. 616, Gömlek No. 95. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. *Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi [ATASE, Atatürk Koleksiyonu (1905-1980)]*. No. 46/0/7, 110-9-1-11 (14.09.1921). <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. *Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı*. Kutu: 14, Gömlek: 22, Sıra: 18, 7. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Beşikçi, Mehmet. “Askeri Tarihçiliğin Gayri Resmi Kaynakları: Asker Anıları ve Günlükleri”. *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar, Yeni Yaklaşımlar*. ed. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız. 91-104. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

- Beşikçi, Mehmet. “İhtiyat Zabitinden Yedek Subaya Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar 1891-1930”. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 13 (2011), 45-89.
- Beşikçi, Mehmet. “Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz”. *Toplum ve Bilim* 144 (2018), 253-284.
- Bilgin, Nuray. “Osmanlı Devleti’nde Mekteb-i Harbiye”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/5 (2021), 133-154.
- Bir İhtiyat Zâbiti Münim Mustafa’nın Harp Hatıraları Kanal Seferi’nden Çanakkale’ye. haz. Ahmet Yurttakal. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Bolat, Cansu. *Sakarya Muharebesi ve Cephe Gerisi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Burhan Cahit. *İhtiyat Zabiti*. Ankara: Dorlion Yayınları, 2022.
- Cebecioğlu, Sezgin. *Sakarya Meydan Muharebesi’nde Çaldağı’nın Önemi*. Ankara: Kara Harp Okulu Komutanlığı, Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Çakır, Şener. *Sakarya Meydan Muharebesi ve Milli Mücadele Açısından Önemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Çalışlar, İzzeddin. *Gün Gün, Saat Saat İstiklal Harbinde Batı Cephesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
- Çukurova, Bülent. “Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi I”. *Atatürk Yolu Dergisi* 6/23 (1999), 321-356. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000132
- Demirel, Fatmagül. *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler Son Ziyafetler*. İstanbul: Doğan Kitap, 2007.
- Ekdal, Müfid. *Kapalı Hayat Kutusu Kadıköy Konakları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- GATSEB, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. *Türk İstiklal Harbi’ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Güçer, Deniz. *İstiklal Harbi’nde Türk Ordusunun Sakarya Nehri Doğusunda Çekilmesinin Ulusal ve Uluslararası Boyuttaki Yansımaları*. İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Göksel, Burhan. “Hatıra ve Misalleriyle Askeri Tarih’in Milli Eğitim ve Kültürdeki Yeri ve Önemi”. *Birinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler* 4/3-44 Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Güler, Ali. “Millî Mücadele’de Kara Harp Okulu: Fotoğraflarla Ankara Abidinpaşa Köşkü Sınıf-ı Muhtelif Zabıt Namzetleri Talimgâhı”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 18/53 (2002), 423-442.
- Güler, Mürsel. *Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi Asker Alım Faaliyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- İhtiyat Zabıt Namzetlerine Mahsus Talimatname*. İstanbul: Matbaa-i Askeriyye, 1332.
İkdam Gazetesi. 7426-7430. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr>
- İnal, Esra. *Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Cephe Ziyaretleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Karacagil, Ö. Kürşad. "Alman İmparatoru İstanbul'da (1917)". *Gazi Akademik Bakış* 6/12 (2013), 111-133.
- Karatürk, Harun. *Türk Basınında Sakarya Meydan Muharebesi (Temmuz-Ekim 1921)*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kopar, Metin. "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1910-1923)". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 4/8 (2017), 210-228. <http://dx.doi.org/10.20860/ijoses.341792>
- Koşaroğlu, Sinan. *Sakarya Meydan Muharebesi Alanındaki Şehitlik Alanları ve Savaş Kalıntılarının Yer Radarı (GPR) ve Manyetik Yöntem Kullanılarak Araştırılması*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Köprülü, Ali Kadri. *Anadolu'da Hayat ve Hâtıratım -Anadolu'da İstiklâl Mücâhedesi-*. haz. Hamit Pehlivanlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Kurtcephe, İsrail, Balcıoğlu, Mustafa. *Kara Harp Okulu Tarihi*. Ankara: Kara Harp Okulu Matbaası, 1992.
- Kurtuluş Savaşı'nda Sakarya Meydan Muharebesi, Anıtlar ve Şehitlikleri*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.
- Özdemir, Yavuz. *Enver Paşa'nın Üçüncü Ordu Günleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Özlu, Hüsnü. "İstiklal Savaşı'nda, Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askerî Harekâtı". *Askeri Tarih Dergisi* 18/32 (2020), 71-93. <https://doi.org/10.46953/askeritarih.773135>
- Pomiankowski, Joseph. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*. çev. Dr. Kemal Turan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1990.
- Sakarya, Musa Kâzım. *Bir Sakarya Savaşı Gazisinin Hatıraları*. haz. Tuğba Aydeniz. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Seyhan, Hatice Hilal. *Sakarya Savaşı ve Zaferinin Yankıları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Süt, Rasim. *İzmir'in İşgalinden Sakarya Meydan Muharebesi Sonuna Kadar (1919-1921) Batı Cephesi İkmal Sistemi*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şahin, İsmail. *Sakarya Meydan Muharebesi'nde İkmal*. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Taş, Necati Fahri. "Sakallı (Mehmed) Nurettin Paşa". *Atatürk Ansiklopedisi*. Erişim 28 Eylül 2023. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nurettin-pasa-sakalli-1873-1932/>

- TDK, Türk Dil Kurumu. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.
- Tosun, Murat Dursun. *Suşehri Tarihi Yazıları*. İstanbul: Rıhtım Matbaa, 2016.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi III ncü Cilt 6ncı Kısım (1908-1920)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1971.
- Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât II'nci Cilt, 5'inci Kısım 2'nci Kitap*. Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1995.
- Vandemir, Baki. *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*. haz. Hayriye Yalçın. Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Von Braun. *Piyade ve Süvari Bölüğünün Muharebe Endahtında Talim ve Terbiyesi*. çev. Hamdi Mustafa. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326.
- Yıldız, Muhammet. *Türk Kamuoyunda Sakarya Savaşı*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Yılmaz, Veli. *Sakarya'dan Lozan'a Sakarya ve Dumlupınar Meydan Muharebeleri*. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2008.